

ВІДГУК
офіційного опонента
на дисертацію Кізлової Антоніни Анатоліївни
на тему « Соціальні взаємодії насельників щодо шанованих святинь Києво-Печерської Успенської лаври»
представлену на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Для сучасної вітчизняної історіографії нині вже не викликає сумніву, що Релігія й Церква на всіх етапах історичного розвитку України відігравали надзвичайно важливу роль у житті українського народу, виконуючи функції духовної інституції, зорієнтованої на виховання особистості та суспільства на християнсько-моральних цінностях. Цікавими у цьому плані є дослідження соціальної взаємодії насельників щодо шанованих святинь Києво-Печерської Успенської лаври.

Актуальність дисертаційного дослідження не викликає заперечень і зумовлена високою релігійністю українців, відданості національно-релігійним традиціям, які вони не полишали в період різних політичних режимів. Важливість теми дослідження обумовлюється й тим, що соціальне життя в монастирях та участь монахів у збереженні та поклонінні святиням не стали предметом спеціального комплексного дослідження. Тому вибір теми докторської дисертації А.А.Кізлової є цілком обґрунтованим, доцільним і актуальним.

Вступна частина роботи відповідає вимогам до дисертаційних досліджень. Наукова проблема, мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження, хронологічні та територіальні межі сформульовані чітко та логічно. Автор дисертаційного дослідження, спираючись на широку джерельну базу, насамперед на неопубліковані архівні матеріали, періодичні видання, мемуарну літературу та історичні дослідження з даної проблеми комплексно проаналізувала соціальні взаємодії насельників щодо шанованих святинь Києво-Печерської Успенської лаври (1786 р. – перші десятиліття ХХ ст.).

Обрана тема дослідження виконана в межах науково-дослідної роботи кафедри історії Національного технічного університету України «Київський

політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» в рамках теми «Історико-культурна спадщина України: джерела, методологія, дослідження».

Об'єктом дослідження виступають соціальні взаємодії братії щодо шанованих святинь (чудотворних ікон, цілих і фрагментованих мощей, речей святих, тіла неканонізованого святителя Павла, митр. Тобольського та Сибірського) Києво-Печерської Успенської лаври. У праці значна увага звертається на участь насельників різних рівнів у соціальних взаємодіях між собою та з заінтересованими особами щодо шанованих святинь обителі.

У дисертаційній роботі Антоніни Анатоліївни Кізлової вмотивовано мету і завдання дослідження. Однак, на нашу думку, визначаючи мету дослідження не варто було обмежуватись тільки постановкою потреби висвітлення соціальних взаємодій щодо шанованих святинь обителі, а відповісти на питання, чи впливали ці взаємодії на соціальний статус, життя та побут насельників Києво-Печерської Успенської лаври. Щоправда, мету роботи досить добре поглиблено за рахунок чітко визначених завдань дослідження. Задля досягнення задекларованої мети здобувач досить вдало вирішила низку науково-дослідницьких завдань, а саме:

- з'ясувано рівень дослідженості проблеми стосовно Києво-Печерської Успенської лаври та проаналізувано стан наукових розробок, дотичних до соціальних взаємодій щодо святинь у православному соціумі;
- визначено інформаційний потенціал джерельної бази;
- встановлено, як зазначені святині впливали на спілкування між братією Києво-Печерської Успенської лаври;
- визначено загальні засади і методи взаємодій з заінтересованими сторонніми особами, передусім відвідувачами;
- проаналізовано спілкування керівної та рядової братії з тими, хто мав нестандартні запити щодо святинь;
- простежено, в яких напрямках і на яких засадах відбувався обмін сакральними об'єктами між Києво-Печерською Успенською лаврою та зовнішнім світом.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що здобувач пропонує своє бачення на основі критичного аналізу дотичних до проблеми

наукових праць, словесних, зображальних, речових і поведінкових джерел. Із застосуванням мікроісторичної стратегії реконструйовано множину контекстів, у яких насельники Києво-Печерської Успенської лаври (адміністративні й рядові) вступали в соціальні взаємодії щодо шанованих чудотворних ікон, мощей та їх частин, речей святих обителі, перевірено, чи становили ці взаємодії систему.

Основні напрацювання дослідниці пройшли апробацію. Нею опубліковано 42 одноосібні наукові праці, у тому числі 1 монографія, 23 статті у наукових фахових виданнях (з них 4 статті у виданнях іноземних держав, 11 – у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз, 1 – в електронному фаховому виданні), 18 тез доповідей у збірниках матеріалів конференцій. Відзначимо, що зміст автореферату ідентичний основним положенням дисертації. Автореферат оформлено у відповідності до вимог МОН України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що їх зміст у багатьох аспектах доповнює наукові знання з історії України. Зібраний матеріал і висновки можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць, підручників, при підготовці лекційних занять у вищих навчальних закладах. Матеріали дисертаційної роботи можуть застосовуватися органами державної влади, бути корисними в роботі християнських конфесій, громадсько-політичних організацій, політичних партій.

Робота побудована на аналізі історичних праць та публікацій близьких до тематики дослідження, значній джерельній базі. Історіографічне коло складають праці істориків, які присвячені в основному Києво-Печерській Успенській лаврі, а також роботи істориків церкви. Демонструючи добру обізнаність з літературою, що стосується теми дослідження, здобувач не тільки окреслює основні історіографічні тенденції, а й виокремлює полемічні зони й висловлює власні оцінки доробку попередників. Така активність дає можливість позначити нерозв'язані проблеми, лакуни й точніше визначити коло питань для опрацювання у своїй дисертаційній роботі.

Структурна побудова дисертації А.А.Кізлової не викликає особливих заперечень з логічно обґрунтованим зібраним та проаналізованим нею матеріалом, та враховує сучасні вимоги МОНУ до докторських дисертацій.

Оригінальність дослідження засвідчує широка репрезентативна джерелознавча база. Автор досить вдало систематизувала огляд джерельної бази дослідження. Нею зроблено джерелознавчий аналіз з класифікації та глибокого аналізу церковних та світських документів. Для систематизації джерел дисертантка застосувала комбіновану схему з наголосом на мету, спрямованість, призначення пам'яток. Тип джерел за носієм інформації теж ураховано. Дослідниця класифікувала джерела на ті, що містять інформацію про конкретні передумови до взаємодій при святинях або взаємодії при святинях конкретного виду, й ті, в яких висвітлення різних аспектів комбінується. Вражає великий обсяг використаних архівних джерел та документів, який налічує 1412 найменувань. Увесь список джерел та історіографії становить 1828 найменувань. Серед них рукописи з фондів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, фонду Києво-Печерська лавра, персональних фондів та інших фондів та зібрань. Серед них матеріали про облаштування простору при святинях, справи про ремонти й переобладнання в храмах і коридорах печер, креслення ґратки до гробу св. прп. Феодосія, фото головного іконостаса Успенського собору, проекти оновлення іконостасу, фото келії св. прп. Антонія, обрамлення ніші з мироточивою главою та інші. Дисертантка проаналізувала велику кількість джерел, які містять дані про взаємодії братії при шанованих іконах, справи про оплату за виготовлення нових чи продаж старих окладів, облаштування шат, а також про взаємодії щодо мощей, про окремі дари на мощі печер і Успенського собору, повідомлення про перекладання мощей у нову раку, справи про непорозуміння, затримки й порушення в реєстрації дарів до святинь.

У деяких справах Києво-Печерської лаври поєднано інформацію щодо різнорідних взаємодій при святинях. Загалом ці джерела подібні за властивостями до тих, що свідчать про участь братії у взаємодіях щодо часу, простору та контактів при шанованих святинях конкретного виду.

Як зазначає дослідниця, поєднання інформації про різнорідні взаємодії властиве і для описів гробниць у журналах, брошурах-порадників для богомольців, зображень храмових і печерних інтер'єрів. А.А.Кізлова підкреслює, що твори відвідувачів або тих, кому відвідувачі розповідали про Києво-Печерську лавру,

доповнюють загальну картину характеристикою емоцій як братії, так і богомольців чи туристів. Аналіз джерельної бази засвідчує про величезну працю автора над вивченням проблеми.

Поставленій меті дослідження відповідає вибрана дисертанткою наукова методологія. Складність проблеми полягала в тому, що поставлені завдання дослідження вимагали специфічного способу осмислення та реалізації фактологічної та концептуальної складових. Дисертанткою вірно сформовані теоретико-методологічні засади дисертації, які впливають із сукупності наукових принципів та методів пізнання, зумовлених тенденцією наукових пошуків у сучасній українській історіографії.

Другий розділ дисертації присвячений загальним передумовам і умовам соціальних взаємодій, пов'язаних з шанованими святинями Києво-Печерської лаври. Висвітлюючи хід упорядкування простору навколо об'єктів шанування, дисертантка розкриває соціальні взаємодії насельників, спрямовані на опорядження простору, передбаченого для соціальних взаємодій, безпосередньо навколо шанованих ікон, мощей святих і їхніх частин. Вивчивши способи роботи монахів по облаштуванню доступу до святинь, дослідниця підкреслює, що вони дбали, щоб при святинях були деталі, котрі могли б не тільки підкреслити внутрішньо монастирське шанування, а й підтвердити наявність жертводавців, та проінформувати, яка саме ікона перед відвідувачем. Вказуючи на бережливе ставлення до святинь, хранителі дбали про безпеку та збереження самих святинь, зокрема від пошкоджень при контакті вірян з ними. Розкриваючи характеристики контактних насельників, наближених до святинь, дисертантка зазначає, що насельники, представлені як до мощей так і до ікон Успенського собору, відігравали передусім охоронно-молитовну роль, потрібнішу саме при гробницях угодників, а не при іконах.

Важливим для аналізу загальної картини соціальних взаємодій насельників щодо шанованих святинь Києво-Печерської Успенської лаври є третій розділ, де розглядаються соціальні взаємодії братії щодо святинь, уже визначених як особливо шановані, котрі загалом були рухомі, але утримувались силою традиції.

На основі великої кількості опрацьованих джерел, дисертантка простежує кілька хвиль усамостійнення конкретних часточок мощей або релікваріїв з багатьма часточками (доступних для загального шанування) в храмовому просторі. Окрім цього до відкритого доступу в Київській та Голосіївській пустинях з ініціативи їх начальників додавалися нові об'єкти такого плану.

На основі конкретних прикладів, дослідниця проаналізувала підходи Києво-Печерської лаври до визначних вкладників і тих, хто виконував їх коштом замовлення для обителі. Характеризуючи ставлення до духовних артефактів, А. Кізлова зазначає, що єдиної для всієї Києво-Печерської лаври концепції щодо ємностей для мироточивих глав не було. Натомість у кожних окремих печерах до оформлення глав намагались усе-таки підходити уніфіковано, втім, зазвичай не виносячи обговорень цього на загальномонастирський рівень. Помітність часточки мощей крізь ємність та покрови значною мірою залежала від конкретної святині, але, видається, вона не була головною метою облаштування. Цікавими є свідченнями відвідувачів щодо взаємодій з монахами та святинями.

Інформативним є четвертий розділ дисертаційного дослідження у якому розглядаються взаємодії щодо нерухомо закріплених об'єктів шанування. Дисертантка прагне визначити особливості соціальних взаємодій, до яких долучалися насельники Києво-Печерської лаври стосовно доступу до гробниць свв. прпп. Антонія і Феодосія, віконець затворників та мощей св. прп. Іоанна Багатостраждального, їх опорядження, формування при них специфічних практик.

Висвітлюючи процес збереження та примноження шанованих святинь, дослідниця вказує, що вплив оборонного будівництва над печерами на підземні святині пильно контролював архімандрит Києво-Печерської лаври. Аналізуються дії керівництва лаври на негідні вчинки відвідувачів до святинь. Як у Ближніх печерах, так і в Дальніх печерах вони діяли, виходячи з загальної установки на те, що спробам без благословення торкатися мощей або навіть верхніх покровів у трунах слід перешкоджати. Можливість не жертвувати собою в разі явної агресивності чи озброєності порушника використовували не всі провідники.

Керівництво не було налаштоване суворо карати провідників (і навіть сторожів) у разі невчасно поміченого чи не до кінця зупиненого лихого вчинку відвідувача.

Дисертантка зазначає, що інтереси відвідувачів при святинях починали враховувати ще до того, як ці люди потрапляли в Києво-Печерську лавру, облаштовуючи доступ до святинь та речове середовище навколо них, беручи до уваги рівень залюдненості обителі під час супроводу в печерах, відкриваючи можливості замовляти при святинях відправи.

Результати наукового пошуку здобувача адекватно відображені нею у висновках до дисертації. Запропоновані висновки узагальнюють науково-теоретичні здобутки і не викликають заперечень, вони впливають із змісту дослідження та є науково аргументованими. А.А.Кізлова проаналізувала особливості та складові соціальної взаємодії насельників щодо шанованих святинь Києво-Печерської Успенської лаври.

Позитивне враження від роботи підсилюють додатки, у яких містяться копії оригінальних рукописних документів та фотокопії.

В цілому, докторська дисертація А. Кізлової є оригінальним і комплексним дослідженням, цілком розкриває нову дослідницьку тему.

Позитивно оцінюючи дисертаційне дослідження, висловлюю окремі зауваження:

- дисертанту, з метою більшої інформативності, варто було б ввести параграф у якому показати історію заснування та розвитку Києво-Печерської Успенської лаври;
- висвітлюючи упорядкування простору навколо об'єктів шанування у другому розділі, доцільно було б проаналізувати усю адміністративну та архітектурно-територіальну структуру Києво-Печерської Успенської лаври.
- аналізуючи участь духовенства лаври в збереженні церковних святинь бажано було б проаналізувати вплив суспільно-політичних процесів, які відбувалися в період хронологічних рамок дослідження на поведінку монахів монастиря та відвідувачів святинь;
- з тексту дослідження не видно, чи були контакти насельників лаври з монахами інших монастирів;

- доцільно дати пояснення окремих церковно-релігійних термінів;
- у дисертаційній роботі мало уваги приділено питанню матеріальної та моральної винагороди монахам та духовенству за зразкове виконання обов'язків у збереженні та популяризації святинь;
- цікавими могли б бути матеріали про матеріальний внесок лаври у бюджет митрополії.

Висловлені зауваження суттєво не впливають на загальний позитивний висновок щодо праці. У роботі А.А. Кізлової на основі історіографії та джерел, при допомозі сучасної методології комплексно реконструйовано множину контекстів, у яких насельники Києво-Печерської Успенської лаври 1786 р. – перших десятиліть ХХ ст. вступали в соціальні взаємодії щодо її шанованих ікон та реліквій.

Дисертаційна робота Антоніни Анатоліївни Кізлової «Соціальні взаємодії насельників щодо шанованих святинь Києво-Печерської Успенської лаври» є оригінальним і комплексним дослідженням, яке цілком розкриває вагому наукову проблему, відповідає вимогам "Порядку присудження наукових ступенів", затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 (зі змінами, внесеними згідно з постановами КМУ №656 від 19.08.2015, № 1159 від 30.12.2015 та № 567 від 27.07.2016), які ставляться до докторських дисертацій, а її автор заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01. – історія України.

Офіційний опонент-
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України і
методики викладання історії
ДВНЗ Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника

I.V. Piliyiv

І.В.Пилипів

